

**KULTUROWY CHARAKTER CZASU I PRZESTRZENI.
ANALIZA ŚREDNIOWIECZNEGO
I WCZESNORENESANSOWEGO ELITARNEGO
BUDOWNICTWA MIESZKALNEGO I OBRONNEGO
W IRLANDII**

**THE CULTURAL CREATION OF TIME AND SPACE.
ANALYSIS OF MEDIEVAL AND EARLY RENAISSANCE CASTLE
ARCHITECTURE IN IRELAND**

(autoreferat wygłoszony w trakcie obrony pracy doktorskiej
w dniu 9 czerwca 2010 r.)

1. WSTĘP

Głównym przedmiotem mojej rozprawy doktorskiej jest społeczno-kulturowa interpretacja czasoprzestrzeni architektonicznej wybranych przykładów zamków irlandzkich. Prowadzę rozważania nad tym, jak uprawiana jest archeologia i jak archeolodzy myślą o przeszłości.

2. PODSTAWY TEORETYCZNE PRACY

Pierwszy człon pracy jest swego rodzaju deklaracją poglądów. Mówię w nim o tym, czym jest dla mnie przeszłość, pamięć, tradycja, społeczeństwo, czy wreszcie wszechobecna i pełna dialektyki czasoprzestrzeń kulturowa. Nie bez znaczenia dla tej kwestii jest także język i narracja, za pomocą których mówimy o przeszłości oraz sposób, w jaki tworzymy związki logiczne.

Przeszłość nie dotyczy jedynie minionych wydarzeń. Jest kształtowana przez naszą teraźniejszą kondycję i przewidywania przyszłości. Zachowany w pamięci obraz pozostaje dla świadomości jedynie obrazem, a sam fakt pamiętania nie czyni go jeszcze minionym, wręcz przeciwnie, czyni go obecnym, gdyż może on zostać na nowo zinterpretowany. Przeszłość może uzyskać nieskończoną liczbę dynamicznych wersji. Podobny mechanizm pozwala nam interpretować wydarzenia, w których sami nie uczestniczyliśmy, a które znamy z przekazów pisanych lub relacji naocznych świadków.

Można powiedzieć, że nie ma prostego związku pomiędzy przeszłością jako taką a jej doświadczaniem. Związek ten nie występuje także pomiędzy samym doświadczeniem a jego werbalizacją. Narracja paradoksalnie jest jeszcze dalsza od przeszłości niż samo doświadczenie przeszłości. Wielość sposobów jej odczytywania uzależniona jest od indywidualnych preferencji, a co za tym idzie i struktury światopoglądowej odbiorcy. Semantyczna autonomia tekstu pozwala na różne sposoby interpretacji tego samego komunikatu pisanego. Przeszłość, w różnorodności swoich wersji, jest niezbędnym elementem życia społecznego. Uczestniczy w konstruowaniu zarówno tożsamości grupowej, jak i jednostkowej.

3. CZASOPRZESTRZEŃ KULTUROWA

Omówiony powyżej sposób rozumienia przeszłości jest determinowany przez kulturowe strategie konceptualizowania czasowości. Jednakże struktura świadomości czasowej jest tylko jedną z kategorii, które człowiek wykorzystuje w procesie porządkowania i racjonalizowania otaczającego go świata. Rzeczywistość kulturowa istnieje i jest tworzona na podstawie kulturowego wyobrażenia czasu i przestrzeni. Według mnie czasoprzestrzeń kulturowa jest charakterystycznym dla człowieka sposobem rozumienia świata i funkcjonowania w nim. Jest ona cechą umysłu a nie rzeczy, sposobem postrzegania i jedynym, dostępnym człowiekowi wymiarem otaczającego świata.

4. CZASOPRZESTRZEŃ ARCHITEKTONICZNA

W mojej pracy zakładam, iż materialne rezultaty ludzkich działań są próbą odzwierciedlenia pewnych sfer rzeczywistości myślowej. Ich formę kształtują motywy i cele wytwarzających je grup społecznych. W świetle powyższego czasoprzestrzeń architektoniczna, która jest jednym z głównych tematów mojej pracy, także może realizować określone strategie kulturowe.

Według mnie czasoprzestrzeń architektoniczna może być metaforą sceny, na której poszczególni członkowie społeczeństwa odgrywają swoje role. Jest stworzoną wedle dyrektyw kulturowo-społecznych przestrzenią dyskursu kulturowego. Jej forma ma pośredni wpływ na kierunki i formy, jakie ów dyskurs przyjmie.

Z powyższego założenia wyłaniają się zdefiniowane przeze mnie kategorie analityczne. Są to:

- wspólnota wyobrażeń czasoprzestrzennych, którą stworzyłem na podstawie koncepcji wspólnot komunikatywnych Ludwika Zabrockiego; dotyczyć miała ona wspólnotowych podobieństw w sposobach strukturyzowania świadomości czasoprzestrzennej występujących w obrębie konkretnych grup czy podgrup społecznych;

- kolejną kategorią był kontekst czasoprzestrzenny, który traktuję jako miejsce dyskursów międzygrupowych; kontekst czasoprzestrzenny ma wpływ na charakter owych dyskursów;

– ostatnią kategorią jest perspektywa czasoprzestrzenna. Symbolika przestrzeni architektonicznej i sposób jej oddziaływania jest uzależniona nie tylko od przynależności i świadomości grupowej osoby ją postrzegającej, ale także od jej umiejscowienia (fizycznego i mentalnego) w czasoprzestrzeni powiązań społecznych.

5. ZAMKI FEUDALNE

Zagadnienia związane ze społecznym funkcjonowaniem irlandzkiej elitarnej architektury obronnej i mieszkalnej były pretekstem do sprawdzenia, w jakim stopniu zadeklarowane wcześniej poglądy i kategorie conceptualne mogą być odnoszone do materiału źródłowego.

5.1. Zamek feudalny jako znak w krajobrazie

Zamek feudalny był arystokratycznym *znakiem* w specyficzny sposób wykorzystującym potencjał miejsc. Umiejętność obserwacji i wykorzystywania elementów krajobrazu naturalnego jest znamieną dla średniowiecznych budowniczych. Woda, skały czy wzgórza nie tylko służyły poprawieniu defensywnych właściwości budowli. Pomagały też wyeksponować pożądane cechy architektury zamku.

Wzniesienie zamku feudalnego było początkiem procesu „porządkowania świata”. Dominacja zamku nad krajobrazem przekładać się miała na dominację w sferze społecznej i politycznej. Ostatecznie „[...] panowanie nad naturą zmierzało do panowania człowieka nad człowiekiem” (Wróbel 2002, s. 51). Wraz ze zmniejszaniem dystansu dzielącego obserwatora od zamku rosła liczba dostrzeganych *miejsc*. Zamek z jednolitej bryły przeistaczał się w złożoną strukturę znaczeń. Wyłaniały się z niego baszty, mury, otwory strzelnicze, okna, krenelaże czy bramy z mostami zwodzonymi.

Odzwierciedlające się w czasoprzestrzeni kulturowej podstawy władztwa nosiły silne znamiona antagonizmów społecznych. Zamek miał być dla arystokracji przestrzenią „bezpieczną” w czasach niepokoju. Nic więc dziwnego, że jego struktura architektoniczna nastawiona była na konfrontację. W grubych murach krył się nie tylko sen o potędze, ale także lęk przed poddanymi.

5.2. Zamek feudalny jako realizacja porządku społecznego

Charakterystyczne dla arystokracji wspólnotowe wyobrażenie porządku społecznego odzwierciedlało się w formie wznoszonych budowli. Życie w zamku było rzeczywistością grupową poddanych i arystokracji. Jest to swego rodzaju scena, która eksponuje

władcę feudalnego – właściciela zamku pełniącego najważniejszą funkcję w lokalnym życiu społecznym. W swojej rezydencji to on decyduje o hierarchii znaczeń, choć już poza murami powyższy stan rzeczy niekoniecznie musi znajdować swoją kontynuację. O podobnym mechanizmie mówił Hegel, omawiając swoją *dialektykę pana i niewolnika*. Twierdził on, iż „wolność *ego* zależy od bycia uznanym za „pana”, ale takie uznanie może zostać udzielone jedynie przez inne *ego*, inny samoświadomy podmiot”.

Zamek feudalny z prostej w swojej formie fortecy przeobraził się z czasem w złożony zespół architektoniczny, łączący w sobie wszystkie sfery życia społecznego. Z biernego symbolu władzy stał się aktywnym czynnikiem koncentrującym wokół siebie życie lokalnej społeczności.

5.3. Wieże mieszkalne i rozpad społeczeństwa feudalnego

Rozpad anglo-irlandzkiego społeczeństwa feudalnego, który dokonał się w ciągu XIV w., spowodował stopniowe oddalenie się arystokracji anglo-irlandzkiej od angielskiej władzy centralnej. Takiemu działaniu sprzyjało zresztą osłabienie roli korony angielskiej na wyspie. Alternatywą dla władzy centralnej miał stać się rozwój autonomicznego władztwa lokalnego. Charakter silnie homogenicznego elitarnego budownictwa był chyba najbardziej jaskrawym świadectwem tych przemian. Na obszarze wysp w ciągu następujących dwóch wieków wzniesiono kilka tysięcy wież mieszkalnych.

Wieże mieszkalne konstruowane były przez różne grupy społeczne. Wznosiła je głównie arystokracja ziemiańska, dzierżawcy, naczelnicy gaelicy, ale także bogaci mieszczaństwo oraz dostojnicy kościoła. Stąd subtelne różnice w ich formach i rozmiarach musiały mieć wiele wspólnego ze statusem społecznym i przynależnością grupową ich mieszkańców. W świecie feudalnym monopol na budowanie zamków miała jedynie arystokracja, z czasem jednak także i wyższe duchowieństwo zaczęło powielać świeckie wzorce i wznosić swoje warownie. Zaadaptowanie formy wież mieszkalnych i powtórzenie ich konwencji przez duchowieństwo i bogate mieszczaństwo nie było bezrefleksyjnym kopiowaniem arystokratycznych wzorców kulturowych. Być może działanie takie wiązało się z aspiracjami obu grup i było próbą przededefiniowania relacji społecznych. W przypadku mieszczaństwa wieże mieszkalne stały się próbą zerwania z dotychczasowym feudalnym kontekstem bardziej majątnych członków tej grupy. W innym kontekście kulturowym wieże mieszkalne istniały także w celtyckiej części Irlandii.

Realia irlandzkiego późnego średniowiecza kształtował zatem wewnętrzny konflikt społeczny, dla którego forma architektury elitarniej była jednym z kontekstów. Wieże budowane przez mieszczaństwo w sposób chyba najbardziej wyrazisty stały się „dyskursem konfliktu” mającym przededefiniować role społeczne tej grupy, ekonomicznie równie silnej, jak pozostałe dwie, ale niemającej porównywalnego znaczenia politycznego.

6. ZAPOMINANIE

Niektóre aspekty przemian w architekturze wydają się bardzo zbliżone do mechanizmów zapominania. Jest to swego rodzaju przedefiniowanie funkcjonujących w kulturze średniowiecznej symboli i znaczeń na tyle odbiegające od dotychczasowej tradycji, że rezultat końcowy ma charakter ambiwalentny – z jednej strony jest kontynuacją, z drugiej zaś zerwaniem z dotychczasowymi treściami kulturowymi.

Podczas gdy ciągłość możemy obserwować w kontynuacji niektórych „arystokratycznych” elementów architektury (np. formy machikułów, blankowań czy bartyzanów), to dyskontynuacja pojawia się właśnie w ich sferze użytkowej. Tak jakby ich twórcy utracili świadomość tego, że jeszcze wiek wcześniej ich cel nie był jedynie czysto dekoracyjny. Proces taki nastąpił na przykład w momencie gdy w XV w. wieże mieszkalne zastąpiły dominujące dotychczas formy anglo-normańskich zamków feudalnych, czy też kiedy w XVI w. zaczęto wznosić ufortyfikowane rezydencje.

6.1. Rezydencje otwarte

Druga połowa XVI w. była początkiem ponownego umacniania się centralnej władzy królewskiej na obszarze Irlandii. Oznaczało to, iż irlandzka arystokracja opierająca swoje znaczenie i władzę na związkach wzajemnej zależności i zobowiązań musiała przeformułować dotychczasowe dyskursy władzy. Wraz z końcem XVI w. na obszarze Irlandii zaczęły powstawać rezydencje ziemskie o silnie zredukowanym charakterze obronnym. Budynki miały szerokie okna i dwuspadowe dachy. Rezydencje najczęściej składały się z podłużnego budynku trzy- lub czteropiętrowego, który w każdym ze swych narożników miał prostokątną wieżę. Budynki te nadal jeszcze zachowały szereg elementów pochodzących z poprzedniej epoki, takich jak: wieże boczne, otwory strzelnicze, bartyzany i machikuły.

Arystokracja anglo-irlandzka u progu Renesansu także zaczęła rozbudowywać wieże mieszkalne, dodając do nich dodatkowe skrzydła i okna. Przestrzena aranżacja renesansowych rezydencji stała się bardziej niż dotychczas sformalizowana. Zrezygnowano z dominującego do tej pory pionowego rozkładu pomieszczeń, jaki powszechnie występował w wieżach mieszkalnych, na rzecz poziomych układów przestrzennych. Apartamenty zostały oddzielone od pokoi służby, salon od kuchni i sypialni. Pomieszczenia z czasem zaczęły uzyskiwać określone funkcje, definiowane przez złożone renesansowe normy i reguły. Natomiast wysokość budynku i jego zewnętrzna forma jako element krajobrazu nadal odzwierciedlały status społeczny swojego właściciela. Pod tym względem rezydencje ziemiańskie projektowano tak, by były dobrze widoczne z dystansu. Większy nacisk kładziono na kształt i strzelistość dachów niż na wyrafinowane zdobniczość fasad. Dopiero późniejsze, XVIII-wieczne rezydencje wyłamują się z tego schematu. Ukryte za złożonymi układami parkowymi stały się prawie „niewidoczne”.

6.2. Zamek w Kilkenny

Świadectwem i zarazem rezultatem przemian wspólnotowych wyobrażeń czasoprzestrzennych arystokracji anglo-irlandzkiej jest Kilkenny Castle. Był to wzniesiony w początkach XIII w. zamek anglo-normański. W XVII w. został on poddany gruntownej przebudowie. Zburzono jedną z wież bocznych i odcinek murów. W murach i wieżach wstawiono szerokie okna. Blankowania utraciły swój funkcjonalny charakter i zostały przemodelowane tak, by pełnić rolę dekoracji fasady. W ten sposób zamek całkowicie utracił nadrzędne niegdyś cechy obronne. Grube mury przestały być synonimem potęgi, zastąpiły je przeszklone, duże okna, symbol bogactwa w XVII w. dostępny jedynie dla najbardziej majątnych grup społecznych. Krenelaże służące niegdyś do osłaniania obrońców stały się elementem ozdobnym fasady pozbawionym jakichkolwiek cech funkcjonalnych. Podobnie było z ozdobnymi balkonami i tarasami.

ZAKOŃCZENIE

Inność średniowiecznego świata, inność jego architektury uświadamia nam kulturowy charakter rzeczywistości. Z o wiele większą łatwością pytamy o obcą dla nas kulturę niż o naszą własną. Dopiero próba zrozumienia i oswojenia inności pozwala nam zrozumieć, jak kształtujemy naszą własną rzeczywistość.

THE CULTURAL CREATION OF TIME AND SPACE. ANALYSIS OF MEDIEVAL AND EARLY RENAISSANCE CASTLE ARCHITECTURE IN IRELAND

Summary

The main goal of my PhD thesis is socio-cultural interpretation of architectural space in Medieval Irish castles. Furthermore, I intend to discuss the way archaeologists think and write about the past.

The first part of the PhD thesis is an attempt to define my own understanding of concepts such as memory, tradition, culture, society, social order, power, architecture, cultural spacetime, language, and narration. The idea of the past is not only concerned with past events. Its picture is created by present perception and future expectations. These play a key role in the way in which we create cause and effect relationships, which is to provide foundations for the structure of past narratives. Consequently, our idea of the past and its meaning shifts dynamically according to our expectations and social context. This is also fundamental for constructing cultural identity. In archaeology, this problem has a form of relationships between archaeological data and the past. I believe artefacts can only be seen as an inspiration for different pictures of the past created by archaeologists. They may have lost their connection with the past and become an element of the present context.

The second part of my PhD thesis concerns social relations in Medieval society. This is based upon analysis of the elite architecture in Ireland. The most important research issue concerns the meaning of architectural space in castles. This comprises the following questions: How did the architecture reflect social status of its inhabitants? In what ways might the arrangement of the interior have influenced social practice? What was the perception of elite architecture by non-elite groups? The cultural construction of architectural time and space is related to social order and group identity. I believe that searching for meaning of the symbolism involves thinking about castles as a metaphor of theatre or stage of social life. We need to understand not only the symbolic meaning of every individual detail but also their mutual relationships and purpose.

There are approximately 3,500 castles in Ireland surviving to the present day. The late Medieval Ireland was possibly the most heavily castellated part of Western Europe. Numerous and constant wars between the Anglo-Norman aristocracy and the indigenous Gaelic Chieftains led to social unrest and anxiety. It was also one of the main reasons for the rapid development of castles. History of architecture can be considered as a history of human society. Changes of style and design are in fact often related to social conflict, which not only gives impetus to the development of the art but can also be destructive. Irish castles are indicative of such conflict.

Grzegorz Kiarszys

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych,
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71-79, 71-017 Szczecin, Poland

